

Östbuletinen

Nr. 3, 2017, årgång 21

Specialnummer om museer

Innehåll

Museet för politisk historia i Sankt Petersburg <i>Amanda Valentin</i>	2
Historiska minnen i Mari-El och leken med historien <i>Yulia Gradskova</i>	6
Jáchymov – Ett tjeckiskt Gulag-museum och uranbrytningens storpolitiska kontext <i>Peter Larsson</i>	10

Sällskapet

FÖR STUDIER AV RYSSLAND CENTRAL
& ÖSTEUROPA SAMT CENTRALASIEN



Museet för politisk historia i Sankt Petersburg

Amanda Valentin, jur.kand, associerad medarbetare på Utrikespolitiska institutet

I år är det hundra år sedan den ryska revolutionen och detta uppmärksammas på olika sätt i Ryssland. Bland annat har det ryska statliga museet för politisk historia i Sankt Petersburg en utställning på temat som kort och gott heter: ”Revolution i Ryssland 1917-1922”. Det måste ha varit en svår utställning att göra. Dagens ryska makthavares förhållande till händelsen är ambivalent. De vill bli associerade sig med allt som är storslaget i den ryska historien, och ryska revolutionen satte ju punkt för det ryska imperiet. Samtidigt var det startskottet för Sovjetstaten, som blev ett ännu mäktigare imperium.

Museet presenterar den ryska historien från Katarina den stora (f. 1729) fram till idag i kronologisk ordning, och år 2015 öppnades en ny basutställning: ”Den sovjetiska epoken: mellan utopi och verklighet”. Utställningen är en informativ och gripande skildring av sovjettiden, som med föremål, personliga vittnesmål, foton och dokument på ett pedagogiskt och spännande sätt länkar samman vardagen med de stora politiska skeendena. Utställningen fördjupar förståelsen för hur det är att leva och verka i den – alltid skavande, ibland dödliga – dissonans som uppstår mellan utopi och verklighet i ett auktoritärt samhälle. Ett antal montrar är tillägnade Molotov-Ribbentroppakten, samizdatrörelsen, kalla kriget. Det är ett bra museum. Men så har det inte alltid varit – museets egen historia speglar sovjettiden.



Kollage över perestrojkatiden. Foto av Amanda Valentin

Tanken om ett revolutionsmuseum föddes i revolutionära kretsar redan efter den lilla ryska revolutionen 1905. Då tvingades många revolutionära ledare i exil och idén om ett framtida museum om den revolutionära kampen diskuterades i Paris, Zürich och Berlin. Man började samla in föremål redan då. Banderoller stoppades undan, flygblad arkiverades och vapen som använts i rån för att finansiera den revolutionära rörelsen grävdes ner i väntan på framtiden – allt enligt en jubileumsskrift från 2009 som går att köpa i museishopen).

Hösten 1919, efter februarirevolutionen och oktoberkuppen, inleddes det konkreta arbetet med att grunda ett museum. Enligt det ursprungliga beslutet skulle museet skildra hela den revolutionära rörelsen, från Dekabristupproret 1825 fram till och med revolutionsåret 1917. Museet skulle skildra de olika politiska rörelserna som deltagit i februarirevolutionen och oktoberkuppen. Det pluralistiska uppdraget övergavs dock efter några år och museet visade istället en ensidig berättelse om bolsjevikpartiets hjältar.

Under trettioalet var det svårt och farligt att arbeta på ett museum med politisk tematik. Flera anställda blev drabbade av den politiska terrorn och museet stängdes under ett halvår till följd av att stadens partiledning funnit allvarliga ”metodologiska fel” i huvudutställningen om de revolutionära rörelserna och det kommunistiska partiet. Ett av felet bestod i att utställningen inte skildrade

historien genom ”prismat teorin om de två ledarna” (Lenin och Stalin). Partimedlemmar som sedermera blivit dömda som folkfiender eller landsförvisade, till exempel Trotskij, skulle i enlighet med den teorin plockas bort ur beskrivningen av det revolutionära händelseförloppet, och detta hade inte skett.

Femtioalet kallas i jubileumsskriften, som gavs ut 2009, kort och gott för ”det svarta årtiondet”: Då förvandlades museet slutgiltigt från ett historiskt-politiskt museum till ett museum om kommunistpartiet. Museet bytte namn från Revolutionsmuseet till Den stora oktoberrevolutionens museum.

På åttiotalet kom perestrojka och glasnost och personalen började trevande plocka fram saker som inte hade haft någon plats i den sovjetiska liturgin. Fram till dess hade censorer från partiet avgjort vad som fick visas – partiet skulle ju enligt konstitutionens artikel sex ha en ledande roll i samhället; det gällde även museer, ner till varje enskilt utställt objekt. Till exempel, står det i jubileumsskriften, hade museets personal länge och utan framgång försökt övertyga censorerna om att man i skildringen av revolutionsåret 1917 skulle visa foton av den provisoriska regeringen, men detta hade inte fått partiets välsignelse. Endast karikatyrer av Kerenskij och hans ministrar hade fått visas upp. Perestrojka och glasnost innebar att personalen inte behövde fråga partiet längre. Saker som legat undagömda i arkiven i årtionden, i generationer, plockades fram. År 1989 gjorde man en utställning om stalinismens påverkan på människors livsöden. Efter sovjetsystemets sönderfall bytte museet till det namn det har idag, museet för politisk historia.

Matilda

Museet flyttade in i ballerinan Matilda Ksjesinskajas palats 1957, hon som var tronföljaren Nikolajs (som sedan skulle bli tsar Nikolaj II) älskarinna under ett par år i början av 1890-talet. Trots att det ligger lite utanför museets uppdrag, så ägnas en handfull salar åt palatsets historia och åt Ksjesinskajas liv. Utställningen kallas ”Matilda Ksjesinskaja – ödets piruetter”. Utställningsmontrarna är placerade i det som tidigare var Ksjesinskajas sovrums och sällskapsrum och visar foton, programblad och kostymer, bilder på dansöser och storfurstar. Ksjesinskaja poserar på bilderna som Faraos dotter, som zigenerska, gudinna och bondflicka.

Utställningen om Ksjesinskajas liv har några decennier på nacken, och var troligtvis inte särskilt kontroversiell då den skapades, men idag har Matilda Ksjesinskaja fått ny politisk relevans i Ryssland. I flera veckor har turbulensen kring filmen ”Matilda” (2017) toppat nyheterna. Den reaktionära dumaledamoten och tidigare åklagaren på Krim, Natalia Poklonskaja, har gjort det till sin viktigaste uppgift att stoppa filmen som hon menar är ett angrepp på allt heligt. I filmen påstås inte bara att Nikolaj II, som efter Sovjetunionens fall av den ryska ortodoxa kyrkan upphöjts till martyr, skulle ha haft en älskarinna, utan dessutom

spelas Nikolaj av en tysk skådespelare som tidigare deltagit i erotiska filmer och provocerande konstprojekt. Detta är ett angrepp som den djupt religiösa Poklonskaja nu viger sitt liv åt.

Av Matildas memoarer framgår att hon förde ett noggrant arkiv; namn, platser och personer återges med stor exakthet. Hon skriver inte rakt ut att hon hade ett sexuellt förhållande till Nikolaj, men hon beskriver att de umgås regelbundet och att hennes hjärta brast då han tillkännagav sin förlovning med Alix av Hessen. Även om hon vetat att det förr eller senare skulle inträffa, så var det en av hennes livs mörkaste dagar.

Hon levde i en turbulent och händelserik tid, men hennes memoarer är en ganska tråkig uppräkningslista av föreställningar, recensioner, intriger på teatern och uppvakningar från storfurstar av Romanovätten. En var charmant, en annan var mycket stilig och en tredje var rysligt älskvärd. Ballerinnorna var sällskapsdamer åt de manliga ädlingarna, det är svårt att tänka sig att dessa herrar bara tränade på att just uppvakta, och inte mer. Samtidigt var det närheten till den kejsarliga familjen, dessa gudar på Olympen, som var det som avgjorde hennes ställning och värde. Hon berättar om alla fina presenter hon får – smycken, en sommarstuga, pianon och en uppstoppad björn. Hon berättar stolt om hur hon tack vare ett kejsarligt ingripande fick en roll i en uppsättning, tvärtemot teaterchefens, kompositörens och koreografens ursprungliga plan. Utöver de vita, svarta och rosa pärlorna som redan fanns, skrevs en scen med en gul pärla in, särskilt för henne.

”Min heder återupprättades, och jag var lycklig, eftersom jag visste att det var Niki själv som gjort detta för mig – utan hans vetskap och godkännande skulle ledningen inte ha ändrat sitt tidigare beslut.”

Niki, det var tsaren, det var så han kallades i familjen. Tsaren hade alltid sista ordet, och det var helt i sin ordning att han grep in och beordrade att en balett skulle skrivas om, det fanns ingen makt-delning i Ryssland på den tiden – envälde betydde envälde. Detta ingripande från högsta nivå är inte helt olik det sätt på vilket partiet senare under sovjettiden kunde ingripa i utställningar sammansatta av museets kvalificerade personal.

Ksjesinskajas palats stod mitt i händelsernas centrum för ryska revolutionen. Efter februarirevolutionen blir hon utjagad ur sitt palats av bolsjevikerna, och det blir deras högkvarter och redaktion från mars till juli. Under sommaren 1917 höll Lenin flera tal från balkongen i Ksjesinskajas palats, samtidigt som Ksjesinskaja var kvar i staden och försökte återfå kontrollen över palatset. Hon fick till och med hjälp av den provisoriska regeringens ordförande minister Alexandr Kerenskij och ett beslut i frågan från en domstol. Men Petrograd-sovjeten brydde sig inte om några domstolar, än mindre om Kerenskij, och flyttade inte ut. Så här i efterhand ter det sig självklart att sovjeten och bolsjevikerna inte släppte en byggnad med så strategiskt läge, mitt under de

avgörande månaderna sommaren och hösten 1917. Den 13 juli lämnade Ksjesinskaja Sankt Petersburg och åker till Kislovodsk i södra Ryssland.

På något sätt är kanske cirkeln sluten nu, när museet har en utställning om revolutionen i en ny tid. Vi får besöka Lenins arbetsrum, rummet med balkongen, vi får se dokument från den demokratiskt valda konstituerande församlingen som bolsjevikerna upplöste. Det är inte alls den utställning som grundarna tänkte sig för nästan 100 år sedan; den glorifierar inte den revolutionära kampen. Museet som en gång hette ”Den stora oktoberrevolutionens museum” använder inte ens den benämningen längre. I de beskrivande texterna talar de om februariupproret 1917, den väpnade oktoberkuppen 1917 och inbördeskriget 1918-1922. Det är hela händelseförloppet de kallar för revolution.

När man besöker historiska museer lär man sig ibland mer om samtiden och vad samtiden vill säga om historien än man lär sig om historien. Men man lär sig också att det i Ryssland finns fickor av frihet även i de statligt finansierade verksamheterna, där yrkesfolk tillåts arbeta fritt och professionellt.

Museet har funnits i hundra år och kommer kanske finnas i hundra år till. Hur kommer man då se tillbaka på den här tiden? Kommer utställningen om Matilda stå kvar? Kommer Natalia Poklonskaja att vara med, som karikatyr eller som foto, i en monter om det politiska klimatet år 2017? Det vet vi inget om, det är inte ens någon mening att spekulera. Vi vet inte hur museet ser ut om tio år eller ens nästa år. Så ett stalltips är att passa på att gå dit nu.

Europa bortom Koksjaga floden: Historiska minnen i Mari-El och leken med historien

Yulia Gradsnova, fil.dr, docent i historia vid Södertörns högskola

När jag en tidig december morgon 2016 kom från Josjkar-Olas tågstation till centrum blev jag överraskad av oväntade kulturer och byggnader. Här i huvudstaden i en av Volga-regionens republiker, Mari-El, ser man helt plötsligt någon slags reproduktioner och direkta kopior av ett venetianskt palats, Röda Torget och en hel gata med namn som Brüggegatan och hus i flamländsk stil. Det var inte så mycket folk där under morgonen och de få personer som jag träffade promenerade inte i det imaginära ”Europa” utan gick snabbt i riktning mot några ortodoxa kyrkor i närheten. De nybyggda gatorna och palatsen i Josjkar-Ola kompletteras av ett klocktorn med lustiga figurer och en åsna som bär en ortodox ikon.¹ En eklektisk bild av Josjkar-Olas centrum blir ofullständig

¹ <http://inhoras.com/yoshkarola.html>.

utan en beskrivning av skulpturerna. Här kan man träffa på en konstig blandning av ryska och europeiska kungligheter, kristet-ortodoxa figurer som Heliga Maria med Jesus-barnet och patriarken Aleksij II (1929-2008) inte så långt borta från nya statyer av kejsarinnan Elisabet I (nedan) och furstinnan av Monaco, Grace Kelly, före detta känd Hollywood-skådespelerska, med make.



Foto av Yulia Gradszkova

Förklaringen till detta är ganska uppenbar: Leonid Markelov, republikens ledare från 2000 till april 2017 realiserade här sina drömmar och föreställningar om Europa, dess kultur och historia i ett omfattande byggnadsprojekt. I sina dikter, som inte fick erkännande av professionella poeter men som under hans tid som republikens huvudperson populariserades i republikens teve och internet förklarade han projektet som en ”återfödelse” av Mari.²

Ofattligt och för många onödigt
 är förverkligandet av min innersta dröm
 På Maris mark har jag
 förenat pånyttfödelsen av norr och söder³

² Se till exempel <https://www.youtube.com/watch?v=wt-wM2TIM5o>

³ Непонятное и многим ненужное
 Заветной мечты воплощение,
 Соединил я северное и южное
 На марийской земле возрождение <https://ria.ru/society/20130130/920478838.html>

Under den senaste tidens förberedelser för valet 2018 i Ryssland blev Markelov anklagad för korruption och arresterades i april 2017.⁴ Tidningar som kommenterade händelsen nämnde att Mari-republiken är ganska lågt placerad vad gäller livskvalitet – på plats 65 bland de ryska regionerna. Då kan man förstå att europeiska arkitektoniska fasader och ny kristet-ortodoxpånyttfödelse döljer sociala problem och fattigdom.

Men jag tror också att arkitekturen i nutidens Josjkar-Ola behöver sättas in i sin historiska kontext. Det territorium där marifolket, som tillhör den finsk-ugriska språkgruppen och tidigare kallades tjeremisser, tidigare bodde blev en del av det ryska imperiet under 1500-1600-talet efter att Kazan-kanatet erövrats och efter det uppror (tjeremissiska kriget) som lokala bönder gjorde mot Moskva. Det var då kristnandet av marifolket började. Under 1800-talet och början av 1900-talet försökte den imperiala regeringen att russifiera Mari genom speciella skolor för icke-ryska barn (инородческие школы). Men det var också då som några utbildade marier började försvara sitt språk, sin kultur och religion. En årsbok på marispråket (*Marla kalendar*) publicerades och ett nationellt sällskap bildades. Efter revolutionen i februari 1917 hölls en stor kongress, där utvecklingen av en nationell kultur och respekt för den traditionella religionen diskuterades.⁵

Efter bolsjevikrevolutionen 1917 förbjöds det nationella sällskapets aktiviteter, men Mari grundades som en autonom region 1920 och som autonom republik 1936 och språket fick statligt stöd.⁶ Ändå deklarerade sovjetiska propagandafilmer och publikationer att mari var ett efterblivet folk (культурно-отсталый); och att republiken behövde hjälp från centrum med sin utveckling, kvinnoemancipation, utbildning, hälsovård och industrialisering.

Början av *perestrojka* gav upphov till nya förväntningar. Det nationella sällskapet återuppstod, heliga skogar fick skyddsstatus och mer undervisning i marispråket infördes. Det var då återupprättandet av nationens minnen och kultur började.

Markelovs byggande av ett Europa i centrala Josjkar-Ola stred i själva verket mot denna strävan att återupprätta en marisk kultur och väcka kunskap om tragiska händelser som tystats ner sedan sovjettiden. I samma riktning pekar förhållandet att ett museum med namn efter författaren Valentin Kolumb,⁷ som öppnats 1998 som en självständig enhet, nu har stängts. Likaså hade enligt den oberoende informationsportalen Mariuver Maris den nationella organisationen

⁴ <http://www.rbc.ru/politics/13/04/2017/58ef50879a794773911b842e>

⁵ Dokument från kongressen publicerades igen 2006 av Ksenofont Sanukov, *Pervyi vserossijskij sezid Mari, Birska, 15–25 ijunia 1917*. Iosjkar-Ola 2006.

⁶ Filmen *Mari people 1928*, Michailov Mariika, Moskva 1928.

⁷ Kolumb (1935-1974) dog i hjärtattack efter hård officiell sovjetisk kritik.

Mari Usjem i juli 1917 problem med att hitta plats för att fira 100-årsjubileet av den första mariska kongressen.⁸

I Josjkar-Ola finns sedan 2011 också ett historiskt museum om Gulag, ett av de sju som finns kvar i Ryssland. Det är inrymt i ett hus som säkerhetstjänsten tidigare haft och som Memorial fick tillstånd att använda. I museet kan man bl.a. läsa, att mer än 90 procent av Maris ledande skikt drabbades under den stora terrorn på 1930-talet (nedan). Museet får inget statligt stöd utan drivs av volontärer och finansieras bl.a. med privata donationer.⁹



Foto av Yulia Gradszkova

Textredigering av Ingmar Oldberg

⁸ <https://mariuver.com>, <https://mariuver.com/2017/04/07/nac-vozr-ugnet>

⁹ Музей истории ГУЛАГа в Josjkar-Ole, <https://7x7-journal.ru/item/52347>;
<https://vk.com/club34285617>.

Jáchymov – Ett tjeckiskt Gulag-museum och uranbrytningens storpolitiska kontext

Peter Larsson, journalist

Tjeckisk minneskultur

Minneskulturen kring den tjeckoslovakiska gulagarkipelagen intar ingen framträdande roll vare sig inom museivärlden, i bokutgivningen eller i det allmänna medvetandet i Tjeckien. Den genomgående inställningen är att ingen vill bli påmind.

Museet i Jáchymov är beläget i en vacker 1700-talsbyggnad. I museet finns en mindre utställning över lägertiden, hänvisad till två små rum på andra våningen. Huvuddelen av museet ägnas i stället åt 1500-talets silverbrytning och det tidiga 1900-talets boom för radium och spa-industrin i staden. På museets hemsida intar inte heller lägret och gruvorna någon framträdande plats och det är svårt att överhuvudtaget finna information om dess existens. På senare tid har dock läns museet i Sokolov öppnat en gruvgång i Jáchymov som kan besökas i grupp. Det finns dock två museer till som på ett eller annat sätt uppmärksammar lägren. I Příbram några mil söder om Prag har lägret Vojna (krig) gjorts om till museum.



Ingången till lägret Vojna i Příbram. Foto: Peter Larsson
Texten betyder Genom arbete till frihet, vilket ser ut som en översättning av Arbeit macht frei.

I Příbram stad finns också museet för ”Det tredje motståndet 1948-1989”. Frigörelsen från Österrike 1918 var det första, nazismens nederlag 1945 det andra. Här finns ett betydande arkiv om lägren och urangruvorna, men museet behandlar också olika aspekter av den kommunistiska diktaturen 1948-1989. Dessa museer drivs av Konfederationen av politiska fångar 1948-1989 (KPV 231). Lagen nr 231 ”Till försvar för republiken” användes för att döma för ”politiska” brott. Brottskatalogen var mycket omfattande, och det kunde räcka med ett förfluget ord för att dömas till långa straff i gruvorna.



Modell över helvetet i Jáchymov. Foto: Peter Larsson

Det är även sparsamt med minnesmärken över uranbrytningens offer i det offentliga rummet. Det mest kända är Olmar Zoubeks ”Muklové” (*muži určeni k likvidaci* – män förutbestämda att likvideras) (nedan), som står i slutningen av Petřín-kullen i centrum av Prag. Verket har flera gånger vandaliserats, okänt av vem.



Foto: Peter Larsson

Lägrets historiska bakgrund

Den 13 september 1945 föll järnridån första gången mellan väst och öst. På förmiddagen anlände ett detachement på sextio man från Röda armén till uran-gruvorna i Jáchymov. De tog genast kontroll över området, upprättade en zon kring de tre gruvorna och utfärdade egna legitimationer för tillträde. Gruvarbetarna kroppsvisiterades morgon och kväll och inga andra personer släpptes in på gruvområdet. Ryssarna kom att stanna till 1961.

Orsaken till att denna lilla gruvstad högt upp i Krušné hory (på tyska Erzgebirge) vid gränsen mellan Tyskland och Tjeckoslovakien fångade ryssarnas intresse går att finna i kampen för att skapa ett supervapen baserat på kärnklyvning, en idé som funnits sedan 1920-talet.

Jáchymov upplevde sin första berömmelse i början av 1500-talet, då flera ådrar av silver upptäcktes och förvandlade den lilla bergsstad till ett europeiskt Klondyke. Jáchymov var under några år på 1500-talet den största staden efter Prag i Böhmen, men redan 1576 fanns inget silver mer att hitta. Det som återstod var den svarta uraniten.

Efter det första världskriget inträffade den andra blomstringstiden för Jáchymov. Orten var känd för att innehålla uranfyndigheter, och en viss brytning hade före-

kommit sedan slutet av 1800-talet. Ämnet, som hade utgjort basen för industrifärger och uranitbaserade fluorescerande färger, blev en viktig del i tillverkning av klockor och olika instrument. Men framförallt användes det inom spa-industrin som utlovade bot för snart nog varje sjukdom. Jáchymov var vida känt och Marie Curie-Sklodowska hämtade sitt gram uran därifrån genom att krossa flera ton av uranit, vilket senare ledde fram till upptäckten av radium och Nobelpris år 1903.

Under 1920-30-talen hade vetenskapssamhället varit intensivt verksamt med att lösa fissionsfrågan. Detta gällde både i USA, Storbritannien, Tyskland och Sovjetunionen. När kriget kom varnade Albert Einstein i ett brev den 2 augusti 1939 president Roosevelt för faran att Nazityskland hade tillgång till vetenskapliga och materiella resurser för att skapa en atombomb. Han nämnde speciellt att Nazityskland hade tillgång till brytbart uran, då de efter ockupationen och upprättandet av protektoratet Böhmen-Mähren kontrollerade gruvorna i Jáchymov. Enligt Einstein var faran överhängande. Hans brev tog skruv och fick Roosevelt att tillsätta den kommitté som ledde till beslutet att starta Manhattanprojektet i New Mexico 1942.

Den 24 juli 1945 träffas de tre stora – USA, Storbritannien och Sovjetunionen – på Cecilienhof i Potsdam. Harry Truman tar Stalin åt sidan när mötet är slut och berättar att amerikanerna framgångsrikt har detonerat den första atombomben i Los Alamos den 16 juni. Churchill skriver i sina memoarer:

”I knew what the President was going to do. What was vital to measure was its effect on Stalin. /.../ He seemed delighted. “Of extraordinary power”/.../ This was my impression at the moment, and I was sure that he had no idea of the significance of what he had been told./.../ As we were waiting for our cars I found myself near Truman. “How did it go?” I asked. “He never asked a question”, he replied/.../ I was certain therefore that at that date Stalin had no special knowledge of the vast process of research upon which the United States and Britain had been engaged so long...”¹⁰

Men Stalin var i motsats till vad Churchill antog ytterst välinformerad. Redan 1941 hade den brittiske underrättelseofficeren och spionen John Cairncross överlämnat information om de brittiska planerna på en atombomb till den sovjetiska diplomaten och NKVD-agenten A.V Gorsky. Denne såg i sin tur till att Lavrentij Beria fick rapporten i sina händer. I början av 1942 fick Stalin också information om de tyska experimenten med tungt vatten från Rjukan i Norge. Stalin övertygades av Beria om nödvändigheten i att även Sovjetunionen skaffade en atombomb.

De ryska forskarna var pessimistiska till möjligheterna att skapa en bomb inom rimlig tid, men när Molotov och Beria gav den framtida ledaren av atombombs-

¹⁰ Winston Churchill, *The Second World War: Triumph and Tragedy*, band 6, s. 579-580.

programmet I.V Kurtjatov tillgång till material från spioner om de amerikanska framstegen, ändrades i ett slag inställningen.

Fram till sprängningen av bomben i Los Alamos den 16 juni försåg brittiska spioner som Kim Philby, Donald Mackean och John Cairncoss ryssarna med löpande information. De viktigaste var Klaus Fuchs och Theodore Alvin Hall som i februari 1945 överlämnade data om konstruktionen av bomben. En arbetsgrupp tillsattes för att organisera arbetet och Laboratorium nr 2 (som nämns av Solzjenitsyn) inrättades.

Sovjetunionen hade bara ett problem inför skapandet av en egen atombomb – man saknade uran. De brytbara tillgångarna inom unionens gränser var för små och därtill hade den tekniska utrustningen alltför låg standard. Möjligheterna bedömdes därför som små att nå upp till de nödvändiga nivåerna.

Stalin tar över

Efter krigets slut den 8 maj 1945 och de sovjetiska truppernas intåg i de befriade länderna kom de sovjetiska geologerna efter för att värdera bytet. Sovjet hade information om små förekomster av uran både i Bulgarien och Polen. Man var också klar över de stora tillgångar som låg begravda i sydöstra Tyskland på andra sidan gränsen från det tjeckoslovakiska Jáchymov. I Jáchymov fanns det redan fungerande gruvor och den praktiska aspekten blev den avgörande faktorn. Politiskt var frågan avgjord.

Sedan avtalet mellan Sovjetunionen och Tjeckoslovakiens exilregering från 1943 i Moskva var Tjeckoslovakien i praktiken en del av den sovjetiska sfären. Ändå gick Sovjet försiktigt fram och behandlade inte ännu Tjeckoslovakien som en koloni. Inom landet hade sympatierna för Sovjetunionen växt, inte bara för den optimism som växte fram efter slaget vid Stalingrad utan också genom den diskussion som uppstått efter 1938 där västvärlden inte bara anklagades för förräderi utan också att dess kapitalistiska system gjordes ansvarigt för den nazityska ockupationen. De tjeckoslovakiska kommunisterna övervann det motstånd mot Sovjetunionen som funnits alltsedan det ryska inbördeskriget då de tjeckoslovakiska legionärerna slagits mot bolsjevikerna. Tjeckoslovakien var ett av de sista länderna i Europa att diplomatiskt erkänna Sovjetunionen. Något som skedde strax efter Hitler gripit makten.

Viktiga inslag i den tjeckoslovakiska diskussionen under och efter kriget var tanken om en egen väg till socialismen som skulle skilja sig från den sovjetiska. President Eduard Beneš var en stark anhängare av tanken på en konvergens mellan den kapitalistiska och kommunistiska världen, där man med gradvisa reformer inom Sovjetunionen skulle närma sig västvärlden. I motsvarande grad förväntades västvärlden närma sig Sovjet med en alltmer socialiserad ekonomi. En avgörande roll spelade den tjeckiska ambassadören i Moskva, Zdeněk Fierlinger. Han var Beneš förtrogne men intog under trettioalet en alltmer sovjetvänlig ställning. Sovjetunionen krävde att han skulle bli premiärminister i

den första efterkrigsregeringen och i gengäld tillmötesgick han gladeligen Sovjetunionens krav på de tjeckoslovakiska urantillgångarna.

Det politiska problemet var att de båda staterna hade diametralt olika uppfattningar om vad uranet skulle användas till. Där Stalin satsade allt vad det sovjetiska samhället kunde uppbringa av mänsklig och materiell kraft på målet att skapa ”bomben”, levde en del av den tjeckoslovakiska regeringen i villfarelsen att uraniet skulle användas för fredliga ändamål. Vad de inte heller visste var att frågan om att skapa ett sovjetiskt atomvapen var en helt NKVD-styrd operation under ledning av Lavrentij Beria, som av Stalin utsetts att leda den kommitté som skulle se till att det skedde till varje pris.

Tjeckoslovakerna motsatte sig tanken på ett gemensamt ägande, inte minst för att det skulle skada deras relationer till USA. Frågan löstes så att den tjeckoslovakiska staten bildade ett gruvbrytningsföretag med en gemensam kommission med två ledamöter från vardera sidan, Avtalet skulle gälla i tjugo år och Tjeckoslovakien garanterades att få behålla upp till 10 procent av den brutna malmen. Förslaget till avtal arbetades fram under ledning av premiärministern Zdenek Fierlinger. Innehållet i avtalet hölls hemligt ända fram tills det skrevs under den 23 november 1945. Avtalet i sig är märkligt då det inte innehåller en stavelse om att det handlade om uran för det sovjetiska atombombsprogrammet. När avtalet väl var underskrivet sökte de sovjetiska representanterna upp företrädare för den tjeckoslovakiska regeringen samma kväll. De hade med sig ett omskrivet tillägg som i praktiken innebar att all produktion skulle gå till Sovjet, samtidigt som avtalet skulle hållas hemligt. Då historiker under 1960-talet försökte hitta avtalet, fanns det inte i något arkiv. Genom en tillfällighet återfanns det på den tjeckoslovakiska ambassaden i Kairo där ambassadören gömt undan det innan han hoppade av till väst. Avtalet publicerades först i sin helhet 1994 av den tjeckiske historikern Karel Kaplan.

Avtalet innebar att porten till att bli en sovjetisk lydstat öppnades: genom uranbrytning introducerades det sovjetiska gulagsystemet, gruvornas ledning var i sovjetiska händer och utan att förstå det hade tjeckoslovakerna blivit en del av den sovjetiska atomvapenkapplöpningen. Den första sovjetiska atombomben sprängdes den 29 augusti 1949 i Semipalatinsk. Sedan följde en rad sprängningar. 1953 sprängde Sovjet sin första vätebomb. Utan uranet från Jáchymov under dessa år hade med största sannolikhet de sovjetiska ansträngningarna försenats med flera år.

Förhållandena i Jáchymov-lägrät

Gruvorna i Jáchymov brottades de första åren med arbetskraftsbrist. Jáchymov låg i Sudetområdet, där majoriteten var tysktalande. Den tysktalande befolkningen hade fördrivits 1945, samtidigt som arbetskraftsbristen i landet var skriande. Tjeckoslovakien var ett av de hårdast drabbade icke-krigförande nationerna, då en fjärdedel eller tre miljoner människor hade dödats eller bara

försvunnit under kriget. När uranproduktionen kom igång bestod arbetsstyrkan, vid sidan av civilanställda, av tyska krigsfångar. Efter förhandlingar mellan stormakterna började man släppa dessa under 1948. När kommunisterna grep makten i februari 1948 ändrades hållningen till arbetskraftsförsörjningen drastiskt, Det sovjetiska inflytande kom nu att visas på nytt då man utan större problem beslöt att använda sig av landets egna fångar för slavarbete. På kort tid skapades en tjeckoslovakisk Gulag-arkipelag. Från början bestod den av övergivna nazistiska fångläger men byggdes sedan ut till att omfatta allt fler, i allt blev det till sammanlagt 18 läger.

Jáchymov var ett ekonomiskt fiasko; varje brutet kilo malm var en förlust. Redan efter några år producerades mångdubbelt mer på den tyska sidan, detta trots att ryssarna i stort sett tagit med sig all utrustning med sig till Sovjetunionen som krigsskadestånd. Detta gjorde de inte i Jáchymov, trots att det mesta av utrustningen var lämningar efter nazisterna. När urangruvorna i Příbram öppnades i början 1950-talet producerade de mångdubbelt mer än vad som bröts i Jáchymov.

Lägren organiserades efter sovjetiskt mönster, villkoren var omänskliga. Lägren gavs namn som Broderskap (Bratrství), Enighet (Svornost) och Jämlikhet (Rovnost). Längst ned stod de politiska fångarna, som tilldelades de hårdaste arbetsuppgifterna. Lägervakterna plågade dem i föreställningen att de var besegrade men inte ännu krossade. Det hårdaste lägret var Vykanov II, där malmen krossades till ”yellow cakes” som sedan packades i behållare och kördes direkt med tåg till Sovjetunionen. Fångarna utsattes för höga strålningsdoser och arbetade helt utan skyddskläder eller annan utrustning. Huvuddelen av fångarna var präster och krigsveteraner som tjänstgjort i olika allierade styrkor på västfronten.

Man antar att cirka 80 000 politiska fångar passerade genom lägren. Ytterst få lyckades fly; uppgifterna är mycket osäkra men det spekuleras om mellan 25 och 154 personer. De flesta som försökte fly sköts eller misshandlades till döds. Frågan om hur många som faktiskt dog av de politiska fångarna är fortfarande en olöst fråga. Det finns uppgifter från 580 till flera tusen. Påtagligt är att det finns få vittnesmål om tiden i lägren, många före detta fångar uppger att de inte vill tala om tiden i lägren som satt djupa spår. Karel Pecka, som kallats Tjeckoslovakiens Solzjenitsyn, har fångat villkoren litterärt om tiden i och efter lägren i berättelserna ”Vad män dör av” och ”Utsmugglade brev till en saknad”. Pecka skrev som tjugooåring flygblad mot den kommunistiska regimen 1948, och när han sedan greps under ett flyktt försök till Västtyskland ett år senare, dömdes han till tio år under hård regim enligt Lag nr 231 om bekämpande av republikens politiska fiender.

Under 1950-talet greps den kommunistiska regimen av en spionhysteri som ledde till att tusentals människor dömdes till långa straff. Fram till Stalins död 1953 var villkoren i den tjeckoslovakiska Gulag mycket hårda, men efter

Chrusjtjovs hemliga tal på kommunistpartiets kongress 1956 blev förhållandena något bättre. Det skulle dock dröja ytterligare fem år innan det sista lägret Šachta Bytíz i Příbram stängdes. I det tjeckiska medvetandet är Jáchymov synonymt med helvetet på jorden. Skräcken sitter fortfarande i och många sänker fortfarande rösten när det kommer på tal.

Källor och litteratur:

Holloway, David, *Stalin and the Bomb. The Soviet Union and Atomic Energy 1939-1956*, Yale University Press 1994

Kaplan, Karel, Pacl, Vladimir: *Tajný prostor, ACTYS 1993*

Hejl, Vilém, Kaplan Karel: *Zpráva o organizovánem násilí*, Sixty-Eight Publishers, Toronto 1986.

Zeman, Zbyněk, Karlsch, Rainer: *Uranium Matters* CEU Press, Budapest and New York 2008.

Pecka Karel, *Försoningens mästare – Ett urval ur Karel Peckas verk*. Charta 77 stiftelsen, Stockholm 1993.

Östbulletinen, nr. 3, 2017, årgång 21

ISSN 1654-8698

Utgivare:

Sällskapet för studier av Ryssland, Central- och Östeuropa samt Centralasien

Tryckt i Stockholm 2016.

Redaktör och ansvarig utgivare: Ingmar Oldberg

Medredaktör: Magnus Dahnberg

Östbulletinen utkommer med fyra nummer per år och kan rekvireras i utskrift från:

ingmar.oldberg@gmail.com, tel. 073-0617592.

Postadress: Krukmakargatan 46, 11726
Stockholm

Tidigare nummer av Östbulletinen finns tillgängliga på Sällskapets hemsida:

<http://www.sallskapet.org>